

Р.В. Павелків

Особливості емоційного компонента моральної свідомості дітей молодшого шкільного віку

У статті висвітлено результати експериментального дослідження психологічної структури та конкретних форм моральних проявів особистості молодшого школяра на основі здатності дітей відчувати особливості емоційних станів людини в ситуаціях виникнення стратегії заступництва.

Ключові слова: моральний розвиток, моральна свідомість та самосвідомість, молодші школярі, емоційний стан, стратегія заступництва.

В статті предсталено результати дослідження психологічної структури та конкретних форм моральних проявлень особистості молодшого школяра на основі здатності дітей відчувати особливості емоційних станів людини в ситуаціях виникнення стратегії заступництва.

Ключевые слова: моральное развитие, моральное сознание и самосознание, младшие школьники, эмоциональное состояние, стратегия заступничества.

Постановка проблеми. У вітчизняній та зарубіжній психологічній науці проблема аналізу розвитку моральної свідомості та самосвідомості здійснюється шляхом визначення її рівнів, а також через визначення основних етапів її становлення та виокремлення структурних компонентів.

Згідно з поглядами Л.І.Божович, С.Л.Рубінштейна, моральний розвиток розглядається як складний інтегрований процес, результат інтеріоризації соціальних норм діяльності і відносин, у структуру якого входять декілька відносно самостійних ліній, а саме: розвиток моральної свідомості, моральної поведінки, моральних стосунків та моральних переживань [3; 13].

Вивчення даного процесу здійснюється в багатьох наукових роботах. Аналіз теоретичних та прикладних аспектів проблеми знаходимо в працях К.А.Абульханової-Славської, Б.Г.Ананьєва, Л.І.Анциферової, І.Д.Беха, Б.С.Братуся, І.С.Булах, Л.С.Виготського, Д.О.Леонтьєва, О.М.Леонтьєва, Л.Е.Орбан-Лембрик, А.В.Петровського, С.Л.Рубінштейна, М.В.Савчина, Є.В.Суботського, Д.І.Фельдштейна, Д.Б.Ельконіна, С.Г.Якобсон.

У працях цих учених, а також у роботах багатьох інших психологів, була створена наукова база для дослідження морального розвитку як центрального аспекту особистісного становлення. Важливим моментом є розробка у вітчизняній психології формулюючого підходу до вивчення морального розвитку дитини, широке використання психолого-педагогічного експерименту.

У вітчизняній психології морального розвитку домінують два основні напрями: *нормативно-орієнтований та емоційно-орієнтований*. Ці напрями мають спільні теоретичні засади, але розглядають моральний розвиток з різних позицій. З одного боку, він сприймається як засвоєння суспільних норм, а з другого – як розвиток здатності до емоційного відгуку на переживання іншого.

В основі обох напрямів лежать загальнотеоретичні положення, сформульовані в працях Л.С.Виготського [4], О.М.Леонтьєва [7], Д.О.Леонтьєва [8]. До найбільш важливих можна віднести ідею соціальної зумовленості вищих психічних функцій, перехід інтерпсихічного в інтрапсихічне; закон чергування кількісного і якісного розвитку; формування узагальнень і диференціації функцій; єдність афекту й інтелекту, діяльнісний підхід до розуміння розвитку моральної свідомості. Саме в руслі цих положень розгорталися наукові дослідження у сфері морального розвитку, у контексті таких проблем, як становлення особистісних якостей, засвоєння норм і правил поведінки, вивчення ролі моральних ідеалів, зразків у вихованні. Такий методологічний підхід дозволив вивчати психологічну структуру і вікову динаміку конкретних форм моральних проявів особистості в єдності пізнавальних, мотиваційних та емоційних компонентів.

У цілому можна сказати, що вітчизняними психологами закладено міцний фундамент для розв'язання проблем становлення моральної сфери, розробки цілісної теорії морального розвитку. Необхідно констатувати, що, незважаючи на широкий спектр досліджень у цій сфері, важливість отриманих результатів щодо простеження умов формування моральної поведінки, її основних особливостей і механізмів процесу, ще не існує єдиної концепції морального розвитку. У цій сфері залишається багато невирішених питань. Зокрема це стосується питань розвитку моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці, які не знайшли належної наукової розробки, а це порушує принцип генетичного підходу до вивчення центрального конструкта індивідуальної свідомості.

Особливості та розвиток моральної саморегуляції в молодшому шкільному віці в психологічній науці вивчені недостатньо. Найвні дослідження присвячені окремим аспектам моральної свідомості:

аналізу рефлексивних механізмів (М.Ю.Махова [9]), співвідношення оцінки соціальних явищ і моральної поведінки (Н.МАлівагабов [1], О.М.Мильнікова [10]), формування дій взаємодопомоги (Ю.Е.Плотнікова [12]), особливості моральної регуляції (Л.С.Сапожнікова [14]), питанням емоційного реагування (І.Д.Бех [2]), особливостям прогнозування моральної поведінки (І.В.Сингаївська [15]), педагогічним аспектам формування основ моральної свідомості (Т.Р.Гуменнікова [5], Плахтій В.І. [11]).

У центрі уваги психологів, що працюють у напрямі аналізу засвоєння дітьми моральних знань, уявлень, суджень, знаходяться проблеми оволодіння різними сторонами моральної свідомості. Сюди можна віднести розуміння моральних вимог, становлення понять справедливості і відповідальності, засвоєння критеріїв моральної оцінки. До головних проблем цієї сфери можна віднести питання сформованості моральних почуттів, виокремлення стадій морального розвитку, факторів, що визначають перехід від однієї стадії до іншої, зв'язку розвитку моральних суджень і моральної поведінки.

Однією з найважливіших проблем у дослідженні морально цінного і морально схвального ставлення до інших людей є вивчення психологічної природи гуманістичних і альтруїстичних почуттів та ставлень. Так, у дослідженнях І.Д.Бека [2], Н.О.Корнієнко [6] описані психологічні основи емоційно-морального розвитку особистості. Автори роблять висновок про те, що емоції – це механізм якісних змін, який включає ставлення особистості до ситуації і її когнітивну оцінку. Емоції дитини забарвлюють її активність і виступають рушійними джерелами активності. При цьому зазначається, що емоційні явища можуть виступати механізмами морального розвитку особистості на усвідомленому і неусвідомленому рівнях. Їх регулююча функція яскравіша за умови поєднання емоції з когнітивними процесами, що формують найбільш цінні моральні якості. На неусвідомленому рівні емоції виступають механізмом формування інстинктивних, інтуїтивних властивостей. Тому, можна стверджувати, що система переважаючих емоційних переживань здійснює найсуттєвіший вплив на розвиток моральної свідомості у молодшому шкільному віці.

Виходячи із вищезазначеного, очевидним є те, що складовою частиною моральної свідомості є її емоційний компонент. Враховуючи це, **метою нашого повідомлення** є аналітичне висвітлення здатності дітей відчувати особливості емоційних станів людини, які зумовлюються її позицією в ситуаціях, що передбачають виникнення стратегії заступництва.

Аналіз особливостей соціального розвитку та життєвої практики молодшого школяра дозволяє зробити припущення, що одним з

критеріальних показників засвоєння дітьми етичних норм може виступати категорія добродійності та заступництва. Заступництво – особливий вид поведінки, спрямований на захист суб'єкта, який потрапив у ситуацію зовнішнього несправедливого тиску чи впливу, що суб'єктивно сприймається як несправедливий. Ситуації заступництва ускладнюються тим, що, стаючи на бік одного партнера, дитина змушена зайняти конфронтуючу позицію щодо іншого. Тому заступництво є соціальною стратегією, в якій виявляються не лише знання людини про моральні норми, але й особистісна позиція, ставлення до навколишніх.

Сутність нашого експериментального дослідження полягала в тому, що дітям було запропоновано чотири завдання: оцінити емоційний стан скривдженої людини; стан того, за кого хтось заступився; людини, яка стала на захист жертви, і, нарешті, того, хто не втрутився в ситуацію, не став на захист іншого. Дітям пропонувалося вибрати з чотирьох вербальних позначень емоційних станів два, які найбільш адекватно відображають стан людини, а потім відібрати один найтипівший.

Найкраще діти виконали два перші завдання. Це дає підставу зробити висновок про те, що стан людини, яка потрапила у скрутне становище, та її емоційне самопочуття після того, як хтось став на її захист, є найдоступнішими для дитячого розуміння. Більшість дітей усіх вікових підгруп (89,5 відсотка) обрала для характеристики емоційного стану скривдженого такі емоційні характеристики, як гнів та образ, у той час, як переживання людини, що відчула соціальну підтримку, інтерпретуються як радість та вдячність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Адекватність позначення дітьми емоційних станів людини в ситуаціях заступництва

Вікова підгрупа	Показники адекватного позначення емоційних станів при різних позиціях людини (у %)									
	Людину ображають		За людину заступилися		Людина заступилася		Людина не заступилася		Середні значення за віком	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
8 років	81,3	81,3	81,3	93,8	65,6	75	56,2	65,6	71,1	78,9
9 років	83,3	100	100	100	83,3	80,7	72,2	80,7	84,7	90,4
10 років	94,4	96,4	100	100	75,0	92,9	50,0	79,2	79,9	92,1
Середні за періодом	86,3	92,6	93,8	97,9	74,6	82,9	59,5	75,2	78,6	87,1
	89,5		95,9		78,8		67,4		82,9	

Зіставлення результатів виконання завдання представниками двох статей показує, що в усі вікові періоди при виконанні всіх завдань більш високі результати показали дівчатка. Отже, результати наших спостережень співзвучні з висновком щодо вищих темпів емоційного розвитку представниць жіночої статі, що виявляються не лише в їх поведінці, але й у декодуванні емоційних станів іншої людини.

Найскладнішим завданням для дітей виявилось питання про емоційне самопочуття людини, що не втрутилася в ситуацію, не стала на захист того, кого ображають. Лише 67,4 відсотка дітей молодшого шкільного віку змогли правильно проінтерпретувати дану ситуацію та самопочуття людини. Різниця у виконанні завдань на аналіз емоційного компонента моральної самосвідомості, на нашу думку, зумовлена тим, що емоційні переживання двох перших типів частіше стають предметом усвідомлення, тоді як власна байдужість без зовнішніх впливів просто не виокремлюється, а, отже, і не фіксується в емоційній пам'яті. Нейтральна позиція партнерів, хоча і вловлюється дітьми, але все ж породжує менші страждання, ніж прямі напади. Вважаємо, що дані спостереження вказують на необхідність активізації психокорекційної роботи за цим напрямом.

Відповідно до методики "Розуміння емоційних станів", діти мали можливість зробити 12 виборів щодо емоційних станів людей, які займають різні позиції у ситуаціях проблемного плану та відчувають різне психологічне навантаження. Адекватність вирішення завдань дозволяла нам визначити рівні розвитку емоційного компонента моральної свідомості (високий: 9 – 12 балів, середній: 5 – 8 балів, низький: 0 – 4 бали). Аналіз отриманих результатів виявив, що більшість дітей молодшого шкільного віку показали високі результати і були віднесені до першого рівня сформованості емоційних структур. Так, у групах 9- та 10-річних дітей до високого рівня було віднесено 84,4 відсотка дітей, що свідчить про розуміння дітьми емоційних переживань партнерів у ситуаціях міжособистісної взаємодії (див. табл. 2). До того ж це стосується як приємних, так і неприємних відчуттів.

Таблиця 2

Розподіл дітей за рівнем розуміння емоційного компонента моральних ситуацій

Вікова підгрупа	Кількісні показники розподілу дітей на групи за рівнем розуміння емоційного компонента (у %)		
	високий	середній	низький
8 років	68,8	28,1	3,1
9 років	84,4	15,6	-
10 років	84,4	15,6	-

Крім того, у цих підгрупах не виявилось дітей, які б показували результати нижчі від середніх. У групі 8-річних дітей показники дещо нижчі, але і вони можуть свідчити про високий рівень готовності дітей декодувати емоційний контекст моральних ситуацій.

Цікаву інформацію про емоційний компонент моральної свідомості дає аналіз асоціативних уявлень дитини у сфері кольорової інтерпретації поведінки персонажів розповідей морально-етичного змісту. Дітям було запропоновано поселити даних персонажів у казковий будинок з різнокольоровими вікнами. У досліді використовувалися сім кольорів спектра. Як і в попередніх сюжетах, мова йшла про чотирьох персонажів: "захисника", "забіяку", "байдужого" та "скривдженого".

Аналіз дитячих асоціацій виявив чіткий зв'язок розуміння особливостей поведінки персонажа і його кольорово-емоційного позначення. Основні ідеї дітей щодо персонажа "захисника" виявляються у виборі трьох кольорів спектра: жовтого, червоного та зеленого. Домінуючу позицію посідає жовтий колір (у межах 40,6 відсотків у дітей дев'ятирічного віку, до 50 відсотків у старшій віковій підгрупі – підгрупі 10-річних дітей). На другому місці у виборах дітей – червоний колір (у межах 25 – 34,3 відсотка) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Вибір дітьми кольору для позначення емоційного ставлення до персонажа "захисник"

Вибраний колір	Кількісні показники вибору певного кольору дітьми різних вікових підгруп (у %)			
	8 років	9 років	10 років	Середні значення
жовтий	43,8	40,6	50,0	44,8
червоний	34,3	25,0	25,0	28,1
зелений	12,5	18,8	12,5	14,6
синій	6,3	3,1	9,4	6,3
коричневий	-	3,1	-	1,0
фіолетовий	3,1	6,3	3,1	4,2
чорний	-	3,1	-	1,0

Необхідно зазначити, що значних вікових відмінностей у виборах не простежується. Особливо це виявляється під час вивчення мотиваційних аспектів виборів. Вибір яскравих кольорів для даного персонажа поєднується з майже повним ігноруванням темних кольорів: чорного, коричневого, синього. Вони становлять лише близько десяти відсотків. До того ж при їх мотивуванні простежуються асоціації, які виправдовують даний вибір дитини. Так, під

час вибору коричневого кольору дитина говорить про те, що це знак сили (розповідаючи потім про військову форму). Вибір синього кольору в більшості дітей асоціюється з кольором неба. Аналіз мотивації вибору дітьми кольорів щодо персонажа, який став на захист іншої людини, показує, що у структурі дитячих доведень простежується три лінії міркувань:

- передача емоційного ставлення до персонажа через підкреслення значимості його вчинку (зробив добру справу, став на захист);
- виокремлення його позитивних особистісних характеристик та висловлення оціночних суджень (добрий, хороший, добре серце, світла душа);
- декларування зв'язку кольору з характеристикою персонажа.

Аналіз вікових тенденцій показує, що кількісне представлення мотивувань кожної групи протягом вікового періоду не зазнає суттєвих змін. Перша група доведень становить 17-19 відсотків від загальної кількості висловлених суджень, друга група міркувань перебуває в межах 30 відсотків. Більшу частину інтерпретацій становлять судження третього типу.

На висловлюваннях цієї групи варто зупинитися більш детально. Саме в них звучать ідеї вияву емоційно-оцінного ставлення до персонажа через вибір кольорової гами. Варто зазначити, що судження цієї групи теж не є однорідними. Перш за все, в дитячих інтерпретаціях можна виокремити судження, що пов'язані з позначенням особливостей кольору. Для даного персонажа діти вибирають колір, який визначається ними, як “світлий”, “ясний”, “прозорий”, “теплий”. Другу групу складають міркування, у яких емоційне відношення передається через особистісне ставлення до того чи іншого кольору. Діти підкреслюють: “цей колір мені подобається”, “це мій улюблений колір”, “він найкращий”.

У той же час, на нашу думку, на найбільшу увагу заслуговують у цьому контексті судження дітей, у яких вибір обґрунтовується пошуком зв'язку кольору з характером вчинку (“колір підходить до радості”, “добро має бути жовте”, “в ангела над головою теж круг жовтий”); приписування кольору певної символіки (“колір любові”, “колір сонця”, “знак безпеки”, “колір добра”) та безпосереднє поєднання кольору й емоції (“колір радісний”, “веселий”, “добрий”). Аналіз вікової динаміки свідчить, що в структурі доведень, які містять безпосереднє зіставлення кольору й емоційно-оцінного ставлення до моральної поведінки, дана група суджень зростає від 39 відсотків у першій віковій підгрупі до 67 відсотків у групі десятирічних дітей. Це дає підставу стверджувати, що хороші вчинки

не лише розпізнаються дітьми, але й викликають емоційний відгук, що в даному випадку виявляється в сприйманні морального вчинку в гамі теплих, світлих кольорів.

Емоційна чутливість через вибір відповідного кольору виявилася і під час інтерпретації інших персонажів морально-етичних сюжетів. Так, при сприйманні хлопчика, що позначався як “забіяка”, діти виявили досить високу одноставність у виборі кольорової гами. Більшість із них у всіх вікових групах вибрала для цього персонажа чорний і коричневий кольори (див. табл. 4).

Таблиця 4

Вибір дітьми кольору для позначення емоційного ставлення до персонажа “забіяка”

Вибраний колір	Кількісні показники вибору певного кольору дітьми різних вікових підгруп (у %)			
	8 років	9 років	10 років	Середні значення
жовтий	-	-	-	-
червоний	3,1	9,4	-	4,2
зелений	-	-	-	-
синій	9,4	3,1	3,1	5,2
коричневий	6,3	3,1	6,4	5,2
фіолетовий	-	3,1	-	1,0
чорний	81,2	81,3	90,6	84,4

Як і під час обмірковування вибору кольору для попереднього персонажа, більшість дітей зосереджувала увагу, перш за все, на особливостях кольору чи на негативних характеристиках персонажа. Вибираючи чорний колір, діти використовували щодо нього такі характеристики, як: “брудний”, “темний”, “похмурий”. Характеризуючи персонажа, вони виявили досить високий рівень селективності під час вибору особистісних характеристик. Персонаж позначався як “безсердечний”, “поганий”, “жорстокий”, “людина з кам'яним серцем”.

Обґрунтовуючи зв'язок кольору з персонажем та його поведінкою, вони підкреслювали, що “забіяка повинен жити в чорному”, “чорний колір йому підходить”, “це колір зла”, “колір, що асоціюється з недобрим”, “схожий на чорта”, “колір пекла”, “знак жорстокості”. Таким чином, можна робити висновок про адекватне розуміння молодшими школярами негативних проявів поведінки, розуміння ними зла як темної сторони людських стосунків. Зіставлення вибору кольорової гами для двох названих персонажів (“захисник” – “забіяка”) показує наявність значних відмінностей двох емпіричних розподілів. Так, для вибірки 8 років $\chi^2 = 497 (p < 0,01)$.

Менш однозначним виявилось емоційне реагування дітей на персонаж, що був представлений дітям як “байдужа людина”, людина, що не втрутила в конфліктну ситуацію, пройшла повз. Для даного персонажа діти використовували всі кольори спектра, частина з них (у межах 5-8 відсотків) свідчила про помилкове декодування соціальної ситуації, а звідси і неадекватне емоційне реагування. Так, дехто з дітей, особливо в першій віковій підгрупі, пов’язував даний тип поведінки з миролюбністю персонажа, його гордістю чи самостійністю. За таких умов поведінка персонажа сприймалася як нормативна, а він сам позначався у світлих тонах.

Незважаючи на ці інтерпретаційні помилки, можна стверджувати, що для більшості дітей молодшого шкільного віку аналіз даного типу поведінки доступний. Так, близько половини дітей усіх вікових підгруп вибрали для позначення даного персонажа коричневий колір (41,7 відсотка). Друге та третє місця посідають фіолетовий (14,6 відсотка) та чорний кольори (13,6 відсотка). Позначаючи своє емоційне ставлення через кольорову гаму, діти зазначали: “коричневий колір – як чорний”, “колір і не темний, і не світлий”.

Сама ж байдужа людина оцінюється дитиною в альтернативному ключі “не добра, і не погана”, “не дуже зла”, “не така добра” чи більш категорично: “теж зла”. Зіставлення емпіричних розподілів вибору дітьми кольору для позначення персонажів “забіяка” та “байдужий” свідчить про існування відмінностей у цій сфері ще на початку вікового періоду $\chi^2 = 381$ ($p < 0,01$). Відмінності в кольоровій гамі, що використовується при позначенні персонажів “байдужий” і “скривджений”, теж є статистично значущими $\chi^2 = 126$ ($p < 0,01$).

У цілому можна помітити, що з віком кількісне навантаження вибору для цього персонажа теплих кольорів поступово зменшується (з 25,1 відсотка в першій віковій підгрупі до 12,6 відсотка у групі десятирічок). До того ж, частина з них використовується з абсолютно адекватним контекстом. Наприклад, Рома С., вибравши жовтий колір, зазначає: “Хай для байдужого буде цей боягузливо-жовтий колір”.

Підсумовуючи, можна зазначити, що вирішення моральних ситуацій завжди передбачає вміння суб’єкта розуміти почуття іншої людини, враховувати їх під час прийняття рішень. На цій підставі вважаємо, що аналіз кольорових асоціацій дитини щодо персонажа “скривджений” теж дозволяє виокремити певні особливості функціонування емоційного компонента моральної свідомості.

У цілому дитячі міркування дають підставу зробити висновок, що скривдженого діти сприймають переважно на емоційному рівні, що й слугує підставою для його сприйняття як хорошого, доброго,

невинного. Підбираючи колір, діти переважно вибирають шлях підтримки персонажа: “дівчинку ображають, хай вона живе в червоному та гарному”, “цей колір підходить невинному”. Поряд з цим простежується і спроби через колір передати емоційний стан скривдженого: “це колір болю”, “колір образи”, “коли плачеш, очі стають червоні”.

Аналіз міркувань дитини у сфері кольорово-емоційного сприйняття персонажів морально-етичних ситуацій свідчить про достатній рівень когнітивного та емоційно-ціннісного розвитку свідомості та самосвідомості молодших школярів, що може розцінюватися як основа становлення моральної поведінки.

Виконаний аналіз можливостей дітей у сфері розуміння емоційних аспектів ситуацій дозволяє повернутися до розгляду питання про загальний рівень розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці. Зіставивши можливості дітей у сфері розуміння сутності ситуації, виокремлення моральних підстав її інтерпретації з визнанням відповідних моральних принципів та розумінням емоційних аспектів ситуації, ми можемо робити висновок про те, що до кінця вікового періоду більшість учнів (63,5 відсотка) досягає рівня, який означений нами як високий (див. табл. 5).

Таблиця 5

Кількісні показники наповнюваності груп, виокремлених за критерієм рівня розвитку моральної свідомості

Вікова підгрупа	Кількісні показники представленості груп різного рівня розвитку моральної свідомості (у %)		
	високий	середній	низький
8 років	50,0	46,9	3,1
9 років	65,6	34,4	-
10 років	75,0	25,0	-
Середні показники	63,5	35,5	1,0

У цю групу були включені діти, віднесені до цього рівня за всіма вищезначеними критеріями, а також ті, чий результати за одним із показників відповідали середньому рівню. У переважній більшості це були діти, які допустили незначні помилки при інтерпретації сутності проблемної ситуації. (Зазначимо, що рівні розвитку дітей наймолодшої підгрупи визначалися за двома критеріями: розуміння сутності ситуації та розпізнавання емоційного стану учасників взаємодії.)

Висновки. Отримані результати свідчать, що протягом вікового періоду зростає кількість дітей, інтелектуальні можливості яких у поєднанні з оволодінням моральними нормами дозволяють мо-

лодшим школярам не лише правильно декодувати ситуації, але й декларувати адекватну моральну позицію. При цьому низькі показники простежуються лише у наймолодшій підгрупі. Це свідчить про те, що в період молодшого шкільного віку відбуваються інтенсивні зміни в усіх сферах моральної свідомості, а, отже, віковий період можна називати сенситивним у плані становлення когнітивно-ціннісних та емоційних передумов моральної поведінки. В той же час зазначимо, що у сфері моральних уявлень дітей зустрічаються помилки, які, перш за все, стосуються способів реалізації їх моральних цілей. Їх наявність викликає необхідність шукати шляхи нівелювання цих тенденцій.

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема становлення когнітивно-мотиваційних та емоційно-ціннісних основ моральної поведінки визнається в психологічній науці як перспективний і актуальний напрям наукового аналізу.

Список використаних джерел

1. Аливагабов Н.М. Соотношение оценки социальных явлений и нравственного поведения у младших школьников и подростков: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – СПб, 1999. – 165 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн. – К.: Либідь, 2003. – Т.1. – 278 с. – Т. 2. – 344 с.
3. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Международная пед. академия, 1995. – 212 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах; Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
5. Гуменникова Т.Р. Формирование первооснов нравственной культуры у младших школьников: Дисс. ... канд. пед. наук: 19.0007 / НИИ педагогики АПН Украины. – К., 1995. – 212 с.
6. Корниенко Н.А. Психологические основы эмоционально-нравственного развития личности. – Дисс. ... д-ра. психол. наук: 19.00.13. – М., 1997. – 566 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 303 с.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – Природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999.
9. Махова М.Ю. Возрастные особенности рефлексивных

механизмов нравственного сознания школьников. – Автореф. дисс...канд. психол. наук:19.00.07. – Л., 1991. – 19 с.

10. Мильникова О.М. Формування гуманістичних уявлень в учнів початкових класів. – Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1997. – 162 с.
11. Плахтій В.І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури: Дис. ... канд. пед. наук:13.00.07 / Вінницький держ. пед. університет ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – 201 с.
12. Плотникова Ю.Е. Формирование действия оказания помощи у младших школьников. – Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – М., 1998. – 216 с.
13. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / Отв.ред. А.В.Брушлинский, В.А.Кольцова. – М.: Наука, 1997. – 462 с.
14. Сапожникова Л.С. Особенности нравственной регуляции поведения младших школьников // Вопросы психологии, 1990. – № 4. – С.56-60.
15. Сингаївська І.В. Психологічні особливості прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук:19.00.07 / АПН України, Інститут психології. – К., 1993. – 18 с.

The article deals with results of experimental research of psychological structure and concrete forms of moral showings of junior pupil personality on the basic of children's ability to fed specialties of emotional conditions of person in the situations when strategy of defending appears.

Key words: moral development, moral consciousness and self-consciousness, junior pupils, emotional condition, strategy of defending.

Отримано: 14.03.2010